

O Turkih, ajdih in cerkvah, ki nočejo stati pri miru. Zgodnji srednji vek Moravske doline, kot ga kažeta arheologija in ljudsko izročilo

Meta Osredkar

The article focuses on Early Medieval archaeological finds from the multi-period archaeological site of Križevska vas and on the oral tradition from that village. The second part of the article is dedicated to Moravska dolina, the wider spatial context of Križevska vas. The interpretation of oral tradition showed that stories about the Turks can suggest earlier, Late Roman and Early Medieval events, while the stories about churches moving from one place to another reflect migration of settlement.

1. Uvod

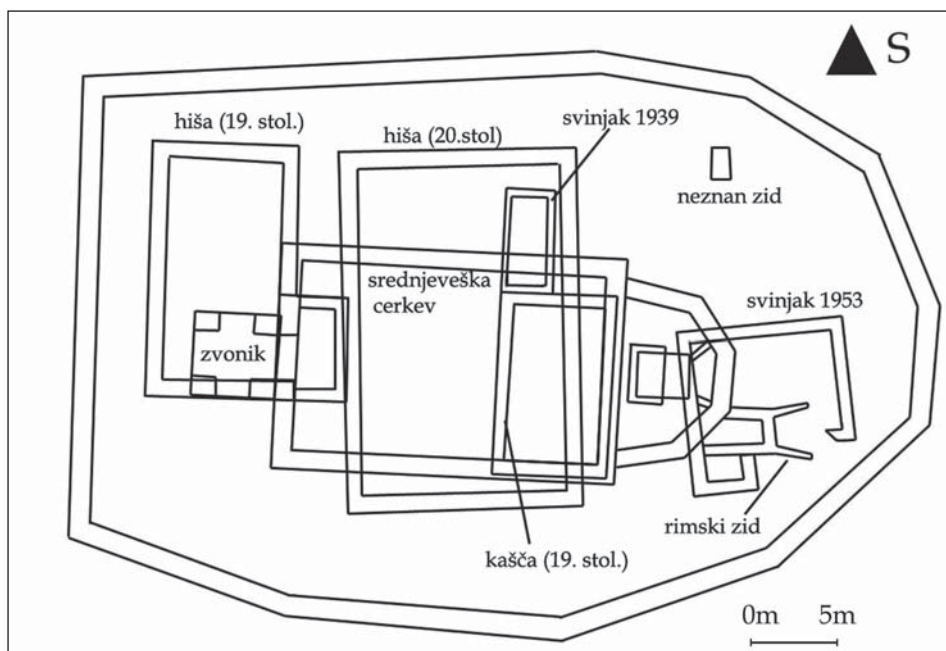
Članek povzema ugotovitve diplomskega dela (Osredkar 2008a), v katerem sem se ukvarjala z arheološko podobo Moravske doline, kot se ta kaže prek arheološke topografije in ljudskega izročila s poudarkom na obdobju zgodnjega srednjega veka.

Moravska dolina leži obdana z nižjim hribovjem med dolinama Črnega grabna na severu ter reke Save na jugu. Nahaja se torej med dvema že od prazgodovine naprej zelo pomembnima prometnima povezavama. Pri omejevanju obravnavanega prostora sem se držala starih župnijskih meja, tako da sem v raziskavo zajela nekoliko širše področje, kot je to, ki spada pod Moravče danes. Izjemoma sem vključila nekaj sosednjih lokacij (Golčaj, Spodnje Prapreče), ki sicer nikoli niso spadale pod Moravče, vendar se z obravnavanim območjem tesno povezujejo in bi bila interpretacija brez njih nepopolna ali celo nemogoča. Izpustila pa sem ozek pas ozemlja, ki je potekal po hribih vzporedno s Črnim grabnom in je moral prav tako spadati pod župnijo Moravče, saj vir iz leta 1526 – popis kranjskih cerkvenih dragocenosti za vojno proti Turkom – kot podružnici moravske župnije omenja tudi cerkvi sv. Gotharda in sv. Mohorja Pod Zidom, ki ležita že vzhodno od Trojan (Koblar 1895, 148).

Delo je razdeljeno v dva poglavitna sklopa. Prvi del se natančneje ukvarja s Križevsko vasjo, ki je zaenkrat najpomembnejše zgodnesrednjeveško najdišče na tem območju. V drugem delu sem se posvetila širšemu območju celotne Moravske doline.

Z analizo izročila iz Moravske doline sem skušala rekonstruirati zgodovinske procese, ki so sprožili nastanek in razvoj tega izročila. Pri tem sem si pomagala z arheološkimi podatki, ki so bili na voljo.

Vendar pa so bili arheološki podatki dostikrat starejšega datuma in precej skopi. Moravska dolina je arheološko za zdaj slabo raziskana in arheoloških podatkov imamo na voljo mnogo manj kot ljudskega izročila. Slednje pa je v teh krajih temeljito zbrano, saj ga je krajevni zgodovinar Stane Stražar večino zapisal in v monografiji objavil že pred tridesetimi leti (Stražar 1979). Sama sem na terenu izročilo ponekod dopolnila, tako da

Slika 1. Križevska vas. Vse znane stavbe z Vodnikove domačije. Po načrtu N. Ribiča (Gabrovec 1953).

Figure 1. Križevska vas. All known buildings from the Vodnik homestead. Based on the plan by N. Ribič (Gabrovec 1953).

je od izročila, uporabljenega v raziskavi, 66% iz Stražarjevega dela, 14 % iz različnih drugih virov (od teh je najpomembnejši Radešček (1996), ki se je ukvarjal z Gradiščem pri Lukovici), 20% pa je novih podatkov, ki sem jih zbrala na terenu. Potrebno izročilo sem v pričujočem članku le povzela, v originalni obliki pa je objavljeno v mojem diplomskem delu (Osredkar 2008a) in dostopno tudi na spletu (Osredkar 2008b).

Pri svojem delu sem se osredotočila na izročilo, ki se je najjasneje dalo interpretirati kot kazalec pozne antike oziroma zgodnjega srednjega veka. Tako se nisem temeljiteje posvečala krajem, kjer straši, in nekaterim nepovezanim posameznim zgodbam, prav tako nisem preučila poti procesij in romarskih poti. To čaka na nadaljnje raziskovanje.

2. Križevska vas

2.1 Najdbe

Križevska vas leži na nadmorski višini 584 m, na južnem pobočju hribov, ki Moravško dolino ločujejo od doline reke Save, in je za zdaj najpomembnejše arheološko najdišče z obravnavanega območja. Tukajšnje arheološke najdbe izvirajo z Vodnikove domačije. Izročilo o stari cerkvi na tem mestu ter o najdbah kosti in predmetov, je oprijemljivejšo obliko dobilo konec tridesetih let prejšnjega stoletja, ko je Vodnik pri postavljanju svinjaka (Slika 1) našel staro zidovje in tlak ter o tem obvestil muzej v Ljubljani. Odkriti so bili ostanki prezbiterija poznogotske cerkve, severno od nje še ostanki neznanega zidu, ob njem pa mnogo črepinj lončenih posod (Ložar 1939–1940, 104–107).

V letih 1950 in 1953 so obnovljali v vojni požgano domačijo in hlev, pri čemer so na plano ponovno prišle arheološke najdbe, ki jih je tokrat dokumentiral Gabrovec (1954, 132–153). Najdenih je bilo še več ostankov cerkvenih zidov, kar je omogočilo rekonstrukcijo cerkvenega tlorisa. Poleg tega so našli na ostanke zgodnejše rimske stavbe z mozaiikom, delno ohranjen rimski nagrobnik in rimski sarkofag, ki je bil sekundarno uporabljen za zgodnj srednjeveški pokop okostij odraslega in otroka s pridatki: uhanom, prstanom in petimi obsenčniki (Gabrovec 1954, 138).

Leta 1954 je lastnik pri kopanju jarka na severni strani hiše našel še tri okostja, ki so po njegovem pripovedovanju tam ležala drugo za drugim v smeri zahod–vzhod. Ob glavi enega izmed njih je bil bronast obsenčni obroček z odebeljenima koncema (Slapšak 1977, 297).

Gradivo iz Križevske vasi hrani Narodni muzej Slovenije v Ljubljani¹. Po besedah sedanjega lastnika Vodnikove domačije od petdesetih let dvajsetega stoletja dalje niso več našli nobene lončenine ali kakršnihkoli arheoloških predmetov.

2.2 Kratek pregled zgodnj srednjeveškega gradiva (Slika 2)

Obsenčni obroček (1)

Obsenčnik iz bronaste žice je bil najden ob okostju na severni strani hiše. Premer obročka 4,4 cm, presek žice 0,2 cm. Konca sta stožčasto zaključena. Ta obsenčnik je precej bolje ohranjen od gradiva iz sarkofaga.

Obsenčni obroček (2)

Najden v sarkofagu. Obsenčnik iz bronaste žice z nesklenjenima enostavnima koncema. Premer obročka 3,1 cm; presek žice 0,2 cm.

Obsenčni obroček (3)

Najden v sarkofagu. Obsenčnik iz bronaste žice z nesklenjenima koncema. Odebelitve ni zaznati. Premer obročka 3,2 cm; presek žice 0,2 cm.

Obsenčni obroček (4)

Najden v sarkofagu. Obsenčni obroček iz bronaste žice s stožčasto zaključenima koncema. Premer obročka 4,4 cm; presek žice 0,2 cm.

Obsenčni obroček (5)

Najden v sarkofagu. Obsenčnik iz bronaste žice s stožčasto zaključenima koncema. Premer obročka 4,3 cm; presek žice 0,2 cm.

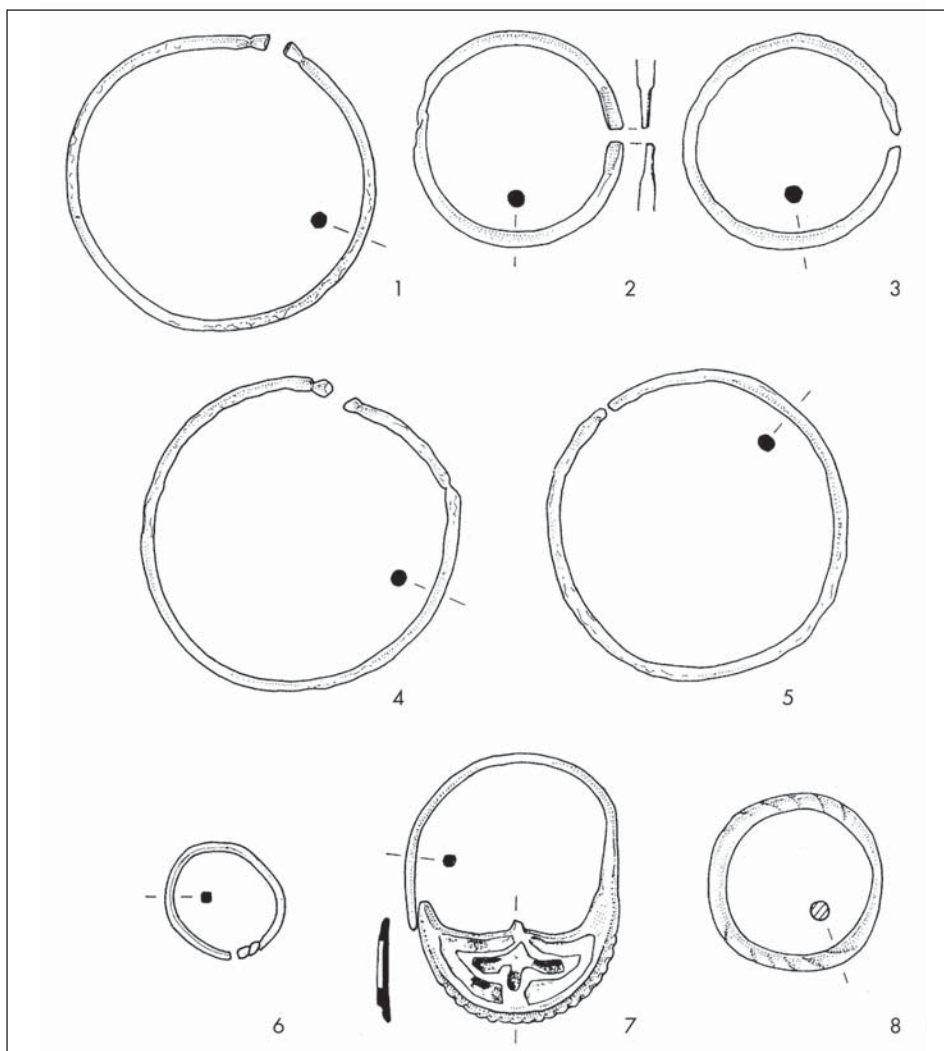
Obsenčni obroček (6)

Najden v sarkofagu. Obsenčni obroček iz bronaste žice z nesklenjenima, a stikajočima se koncema. Eden se morda končuje v dvojnem stožcu, vendar zaradi poškodbe to ni najbolj jasno. Premer obročka 1,8 cm; presek žice 0,15 cm. Presek žice pri tem obročku ni okrogel temveč skoraj kvadraten.

Emajliran polmesečast uhan (7)

Najden v sarkofagu. Bronast polmesečast trirogeljni uhan z narebrenim spodnjim delom. Meri 3 × 3,7 cm. Okrašen je z zelenim jamičastim emajlom; okras je motiv trolista, ki ga obdajata segmenta polkroga. Tretji rogelj na sredini zgornje stranice polmeseca tukaj ni zelo izrazit.

¹ Na tem mestu se Timoteju Knificu iz Narodnega muzeja zahvaljujem za dovoljenje za objavo gradiva. Zahvaljujem se tudi avtorici risb Dragici Knific Lunder.

Slika 2. Križevska vas. Zgodnjesrednjeveško gradivo. 1–6, 8 bron. 7 bron, emajl. 8 bronasto-srebrna zlitina. Merilo: 1 : 1 (objavljeno z dovoljenjem Narodnega muzeja Slovenije, dr. Timotej Knific).

Figure 2. Križevska vas. Early Medieval finds. 1–6, 8 bronze. 7 bronze, enamel. 8 bronze and silver alloy. Scale: 1 : 1.

Prstan (8)

Najden v sarkofagu. Prstan je slabo izdelan iz bronasto-srebrne zlitine, okroglega preseka in sledovi obrabe. Premer obročka 2,5 cm; presekok žice 0,3 cm.

2.3 Izročilo

Na tem mestu povzemam glavne poteze ljudskega izročila iz Križevske vasi, ki se povezuje z najdbami na področju Vodnikove domačije.

– Na tem mestu je nekoč stala majhna lesena cerkev z enim samim bronastim zvonom, ki je ob vsaki priliki drugače zvonil. Okrog cerkve je bilo pokopališče.

– Domačija je takrat stala na drugi strani ceste, nad studencem. Njeni prebivalci so bili mežnarji v stari cerkvi, od tod tudi njihovo domače ime Pri Mežnarju.

– V turškem napadu pred 500 leti je bila cerkev požgana. Turki so prišli na semanji dan, vodil jih je sam sultan. Domačini so se zatekli v cerkev in molili k Mariji, naj jih reši. Vnela se je huda bitka, mnogo jih je padlo na obeh straneh, zvon v turnu pa je čudežno tako močno udarjal, da se ni slišalo sultanovih povelj, in tako zmedel Turke. Sultan je zato zažgal cerkev, ampak v tistem trenutku mu je neki brambovec odsekal glavo. Ko so prestrašeni Turki videli obglavljenega sultana, so ob potoku pobegnili proti Savi. Mnogo ranjenec je še med potjo izkrvavelo, tako da je v Savo pritekel krvav potok. Turki se niso vrnili.

– Ker naj bi bil kraj po turškem napadu preveč oskrunjen, tedanji papež ni dovolil obnoviti te cerkve, zato so novo sezidali drugje.

– 100 let po turškem napadu so na mestu stare cerkve postavili domačijo. Za klet so porabili material od stare cerkve, omenjajo se lepo ohranjene plošče mozaika. Poleg tega se iz kleti omenjajo še »dosti malanja različnih rož, in zvezdic ter dolgih kač z glavami«.

– Pred kuriščem peči je bila kamnita plošča nekdanje oltarne mize z vdolbino za relikvije sv. Križa. Zaradi tega so se vsako leto podrla vhodna vrata. Prav tako je vsako leto iz peči priletel bel golob. (Ploščo Ložar dejansko omenja, vendar je bila uničena, ko so med drugo svetovno vojno Nemci vas požgali.)

– Pri sajenju dreves so, če so le malo globlje zakopali, prišli na dan človeške kosti in razni »okraski iz grobov«. Nekoč so pri sajenju češnje izkopali »celo moško lobanjo, kjer so bili še zobje in prepereli lasje ...« Teh najdb je moralo biti več, vendar jih niso znali ohraniti.

– V hiši je strašilo, ker je bila postavljena na pokopališču. Videvali so duhove duš, ki so hodile po hiši in molile.

– Glede samega odkritja cerkve se omenjajo še »ožgani ostanki lesa, poltramov«, ki jih Gabrovec in Ložar sicer ne omenjata.

2.4 Razprava

Da je izročilo o stari cerkvi na mestu Vodnikove domačije resnično, se je potrdilo že v prvi fazi raziskav v tridesetih letih. Po drugi svetovni vojni pa je prišlo na dan še dovolj ostankov, da je bila možna rekonstrukcija celotnega cerkvenega tlorisa in obzidja okrog cerkve. Kot v svojem članku poroča Gabrovec, je cerkvena ladja merila 13,5 m v dolžino in 8,9 m v širino. Stene prezbiterija so merile od 2,6 do 2,2 m. Zvonik je bil kvadraten, s stranico 3,3 m. Odkrili so bili tudi kose ometa, ki so bili del freske z motivom rdečih rozet (Ložar 1939–1940, 105).

Vendar pa nam zgoraj navedeni arheološki podatki in tudi ljudsko izročilo kažejo, da lahko o poselitvi na tem mestu govorimo že precej dlje. Prvotni vzrok zanjo je najverjetneje studenec na tem mestu, na katerega so še v 20. stol. v času suše hodili po vodo tudi iz okoliških krajev.

Najzgodnejša najdba s tega mesta je nagrobnik², ki ga Gabrovec glede na izdelavo datira v konec 1. oziroma začetek 2. stol., o določeni rimski prisotnosti pa govori tudi sarkofag lokalne izdelave, ki pa je od nagrobnika nekoliko mlajši. Če je na tem mestu

² Glej tudi: Šašel A. in Šašel J. 1963, 113.

stala vila, je težko reči, vendar pa o rimskodobni lončenini, ki bi jo ob vili pričakovali, ni poročil. Ložar sicer omenja poznoantično lončenino, treba pa je tudi upoštevati, da sistematičnih izkopavanj tu ni bilo.

Zagotovo pa o stalni prisotnosti na tem mestu govori mozaik³, ki ga je omenil že Ložar, in ki so ga najprej imeli za tlak poznogotske cerkve, kasneje pa za mozaični tlak rimske vile. Danes v tem mozaiku, glede na primerjave s podobnimi mozaiki, vidimo tlak poznoantične zgodnjekrščanske cerkve. Takšne mozaike namreč najdemo v zgodnjekrščanskih cerkvah Salone, Istre, Vicenze in Pulja poznega 4. in 5. stol. (Cevc E. 1960, 46). Najboljši primerjavi temu mozaiku z našega ozemlja sta mozaik iz Šmartnega v Tuhinju (Cevc E. 1960, 46) in trije fragmenti mozaika iz Lesc (Božič 1995, 46). Slednji je nosil ostanke ostan-kov donatorskega napisa za zgodnjekrščansko cerkev. Nobeden od teh dveh mozaikov pa se ni ohranil. Zidovi, med katerimi je bil mozaik v Križevski vasi najden, tako najverjetneje pripadajo ne domnevni rimski vili, temveč kasnejši zgodnjekrščanski cerkvi.

Rimski sarkofag je bil sekundarno uporabljen za zgodnjerednjeveški pokop dveh skeletov s pridatki: polmesečastim uhanom, okrašenim z jamičastim emajlom, prstanom in petimi obsenčnimi obročki. Okoliščine poznamo po pripovedovanju gospodarja, ki je grob odkopal. Otroške kosti so bile nad odraslimi, emajlirani polmesečasti uhan je pripadal odraslemu okostju, obsenčni obročki pa otroškemu. Kosti se niso ohranile. Sarkofag je bil usmerjen v smeri zahod-vzhod (Gabrovec 1953, 138–139).

Pridatki, ki so ležali ob okostjih, so značilni za t.i. ketlaški kulturni krog (Korošec P. 1979, 202–203). Tovrstne obsenčnike z grobišča Sedlo na Bledu je natančneje časovno opredelil Pleterski (1983). Glede na primerjavo z blejskimi sodijo obsenčniki iz Križevske vasi v čas od sredine 9. do 10. stoletja.

Kar se tiče uhana, pa so podobni primeri navadno datirani nekoliko pozneje, to je v 10. in 11. stol. (npr. Bitenc in Knific 2001, 110, slika 369, 4; Bitenc in Knific 2001, 115, slika 380, 3 in 4; Sagadin 1982, 129; itd.).

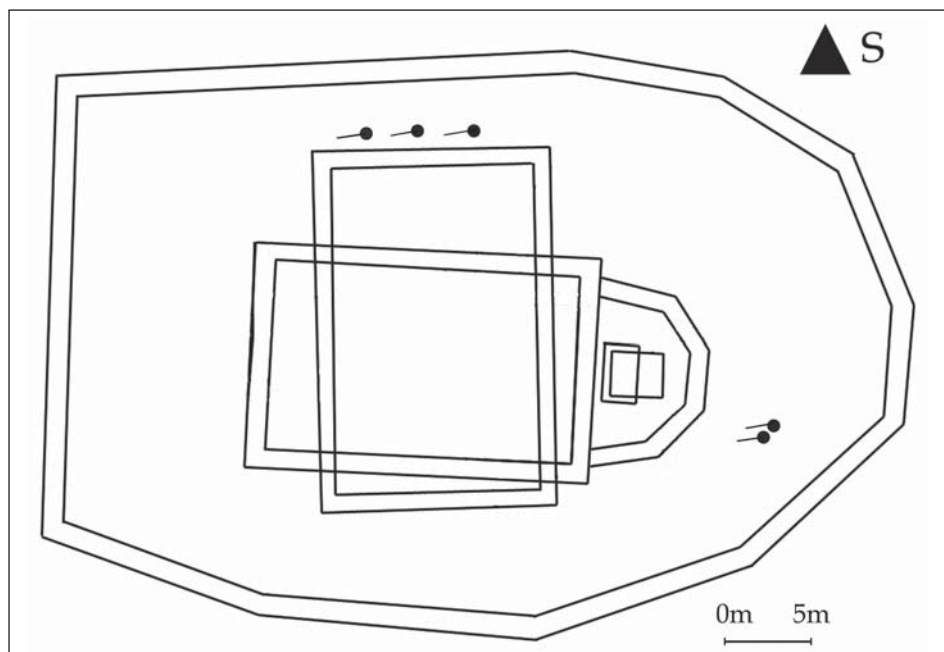
Zaradi lege obeh okostij v sarkofagu (otroški nad odraslim), obsenčniki ne morejo biti starejši od uhana. Obraten položaj bi dopuščal več maneverskega prostora, tako pa se zdi najbolj smiselna razlaga, da je šlo za hkraten pokop, ali pa vsaj med prvim in drugim pokopom ni preteklo mnogo časa. Pokopa bi tako sodila na prelom 9. oziroma začetek 10. stol.

Uhan večje okostje precej zanesljivo opredeli za žensko, saj se tovrstni uhani navadno najdejo v ženskih grobovih (Sagadin 1987b, 46). Kosti niso ohranjene, tako da si z njimi pri ugotavljanju spola in starosti ne moremo pomagati, najverjetneje pa gre za pokop matere in otroka. Vprašanje je tudi, če sta bila pokopana skupaj ali pa je bil otroški pokop opravljen naknadno. Glede na to, da je bilo otroško okostje nad odraslim, tudi v tem primeru med pokopoma ni moglo preteči več kot največ nekaj let.

Zgodnjerednjeveški pokop ženske z otrokom kaže na skupnost, ki je tu živela. Pokop v drugotno uporabljenem rimskem sarkofagu očitno kaže na poseben status, ki sta ga uživala znotraj skupnosti.

Tovrsten zgodnjerednjeveški pokop v sarkofagu je pri nas edinstven. Najbližje primerjave srečamo v Dalmaciji, kjer so prav tako sekundarno uporabili starejše antične sarkofage. V glavnem so ti pokopi datirani v 11. stol. (Gospin otok v Solinu, Sv. Peter v Selu, Šuplja cerkev v Solinu, Sv. Lovro pri Šibeniku), v Biskupiji pa naj bi dva tovrstna pokopa izvirala celo iz 9. stol. (Korošec J. 1952, 90).

³ Glej tudi: Djurič 1976.

Slika 3. Križevska vas. Srednjeveška cerkev in sedanja Vodnikova hiša z označenimi mesti zgodnjersrednjeveških pokopov.

Figure 3. Križevska vas. The medieval church, the present Vodnik house and the locations of the Early Medieval burials.

Da pri opisanem pokopu iz Križevske vasi ni šlo za osamljen primer, temveč za del večjega grobišča, kažejo trije grobovi, najdeni na severni strani hiše (Slika 3). Razdalja med pokopi na severni strani hiše in sarkofagom je znašala približno 17 m (najmanj 14 in največ 20 m). Razmeroma velika razdalja med sarkofagom in pokopi na severni strani kaže, da grobišče ni bilo majhno.

Arheološka slika, ki se nam torej kaže na tem mestu, je zgodnjersrednjeveško grobišče s preloma 9. v 10. stol.

Nekaj indicev kaže, da bi med zgodnjekrščansko iz 4./5. stol. in poznogotsko cerkvijo na tem mestu lahko stala cerkev tudi v času zgodnjega srednjega veka.

V izročilu o turškem napadu, ki se je ohranilo med domačini, je cerkev, ki so jo Turki požgali, izrecno lesena in to se omeni večkrat. Za razliko od tega, kar pravi izročilo, cerkev v času turških vpadov oziroma v svoji zadnji fazi ni bila lesena, temveč zidana in obdana tudi z zidanim obzidjem. Zgodba o leseni cerkvi je prav mogoče samo pesniški dodatek, vseeno pa je zanimivo, kako trdno je v samo legendo ta podatek zasidran, kljub temu da so ruševine porušene zidane cerkve ostale vidne in naj bi jih celo uporabili pri gradnji domačije. Zaradi tega sklepam, da bi izročilo o leseni cerkvi lahko bilo starejše, nekoč v teku časa pa se je spojilo z zgodbo o cerkvi, ki so jo porušili Turki. Po formuli: Tukaj je bila nekoč lesena cerkev. + Tukaj je bila cerkev, ki so jo požgali Turki. → Tukaj je bila nekoč lesena cerkev, ki so jo požgali Turki.

Gabrovec in Ložar ne omenjata kakšnih ostankov oglja, omenja pa ga poročilo domačinke (Osredkar 2008a, 72). Če ta podatek drži, je to vsekakor še en argument v prid tezi, da je na tem mestu nekoč stala tudi lesena stavba. Po drugi strani pa bi bilo oglje lahko tudi ostanek domnevnega požara, v katerem je bila uničena zidana cerkev, ki je pač morala imeti tudi nekaj lesenih delov.

Tudi to, da je srednjeveška poznogotska cerkev točno na mestu originalne poznoantične, nakazuje neko kontinuiteto. Težko bi si predstavljali, da bi šele tisoč let po tistem, ko je na tem mestu stala poznoantična zgodnjekrščanska cerkev, zgradili novo cerkev na natanko istem mestu. Nasprotno, uporaba natančno iste lokacije govori za zgodnjo datacijo cerkve, ki je sledila poznoantični. Še dodaten argument zanjo so zgodnjerednjeveški pokopi; med že omenjenimi zgodnjerednjeveškimi pokopi v sarkofagih iz Dalmacije je tudi nekaj takih, ki so stali v notranjščini cerkva (J. Korošec 1952, 90).

Protiargument zgodnejši dataciji bi bil patrocinijski sv. Križa, ki doživi razcvet nekako v času križarskih vojn. Vendar se patrocinijski lahko tudi spremeni. Perava (Perau) pri Beljaku je takšen primer, kjer naletimo na zgodnjerednjeveško grobišče okrog cerkve, prvotno posvečene sv. Petru, sedanja cerkev pa je posvečena prav sv. Križu (Korošec P. 1979, 53). O primeru cerkve v Millstattu, ki je navidezno zamenjala patrocinijski (iz Marije v Salvatorja) pa piše Pleterski (1994, 302).

Zgodovina sicer cerkev v Križevski vasi prvič omeni leta 1526 (Koblar 1895, 143–150). Letnica 1526 je pomenljiva, saj to pomeni, da je do turškega napada, če je ta zares vzrok opustitve in propada cerkve, prišlo šele sredi ali proti koncu 16. stoletja.

Zgodnjerednjeveško grobišče se je najverjetneje obdržalo še naprej, v visoki in pozni srednji vek, za kar govorita tako prisotnost poznogotske cerkve kot tudi izročilo, ki izrecno poudarja, da so mrtvece začeli nositi v Moravče šele po turškem napadu in uničenju cerkve. V Moravče so nosili pokopavat do leta 1930, ko so zgradili pokopališče v vasi. Zanimiv je odlomek iz poročila domačinke, ki trdi, da so se neke lobanje, ki so jo izkopali na tem mestu, držali še lasje. Glede na to, da v nobenem primeru tukajšnji grobovi niso mlajši od domnevnega turškega napada, se pravi od konca 16. stoletja, je to precej neverjetno, a teoretično še mogoče.

Zgodba o Turkih, ki so porušili križevsko cerkev, zgodovinsko ni potrjena, vendar se ta razlaga zaenkrat zdi precej verjetna. Močna travma je morala povzročiti, da so vaščani opustili cerkev in pokopališče okoli nje, kar je za seboj potegnilo težko in nepraktično prenašanje pokojnih čez hribe v Moravče, uro in pol hoda ob lepem vremenu.

3. Analiza izročila celotne Moravske doline

3.1 Turki

Z obilico izročila o Turkih pa se ne srečamo samo v Križevski vasi, temveč so zgodbe o Turkih na celotnem obravnavanem področju Moravske doline tako pogoste, da turško izročilo predstavlja pravzaprav najboljše sklop izročila. Ob tem si lahko zastavimo vprašanje, kdaj gre pri teh zgodbah zares za Turke, kdaj pa se je vanje morda skrilo starejše izročilo – in če se je, kako tedaj ločiti zgodovinske Turke od “Neturkov”?

Izročilo o Turkih sem tipološko razdelila, da se bodo jasneje prikazale podobnosti in strukturna ujemanja.

- Kurjenje grmad za obveščanje o Turkih (Vrh sv. Miklavža, Grmače, Cicelj, Gradišče pri Lukovici, Sv. Valentin na Limbarski gori, Šija pod Limbarsko goro – Žemberk).
- Jame, kamor so se ljudje zatekali pred Turki (Turške jame nad Dolami, Majcetova jama pri Kraščah, Dolga cerkev pri Spodnji Javorščici, Boštonova jama pri Zalogu pod Trojico, jama na Pogledu, Zaravna nad Zgornjo Dobravo).
- Protiturški tabor (cerkev sv. Marjete v Gradišču pri Lukovici, cerkev sv. Andreja pri Kraščah, cerkev sv. Miklavža na Vrhu sv. Miklavža, cerkev sv. Valentina na Limbarski gori, Šijanova domačija na Šiji pod Limbarsko goro, Zamudova hiša v Veliki vasi, Belo znamenje).
- Turška znamenja (Avbeljnovo znamenje v Serjučah, Belo znamenje pri Vodica, znamenje v Mošeniku).
- Najdbe turških predmetov – podkev in orožja (struga Drtijišnice pri Pogledu, Gradišče pri Lukovici, Belo znamenje pri Vodica, Krašče, Štancelaze).
- Izročilo o pokopanih Turkih (Gradišče pri Lukovici, Križevska vas, Vrh sv. Miklavža, okolica Pogleda).
- Kraj, kjer naj bi Turki taborili (pri Goričici, pri Stegnah).
- Kraj, ki so ga Turki uničili (Tovorov grad, Gradišče pri Lukovici (cerkev, oziroma grad, ki je stal tu pred cerkvijo), Limbarski grad, Križevska vas – cerkev).
- Kraj, kjer so domačini premagali Turke (Goričica, Dešen, Križevska vas, Sv. Andrej, Vrh sv. Miklavža, Sv. Valentin na Limbarski gori oziroma pri Belem znamenju).
- Turški zaklad (Cicelj / Vrh sv. Miklavža, Gradišče pri Lukovici, Šija – Korimškov Žemark (Žemberk), Vrhe).
- Čudežna rešitev pred Turki (Sv. Valentin na Limbarski gori, Križevska vas).
- Drugo.

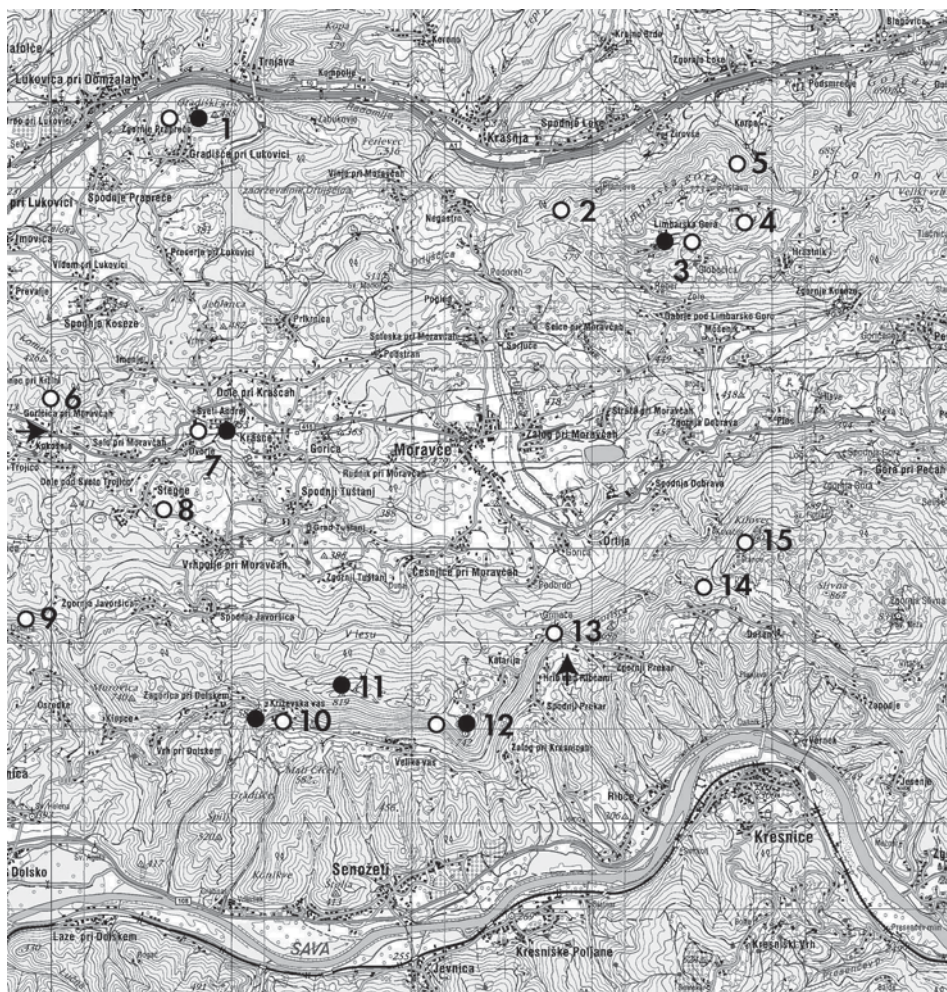
Izkazalo se je, da lahko turško izročilo razdelimo na tri velike sklope. V prvega spada tisto izročilo, ki se dejansko navezuje na Turke, ki so plenili po teh krajih (»zgodovinski Turki«). Dostikrat pa se je pokazalo, da zgodba enostavno mora biti starejša od – za arheologe – relativno nedavnih časov turških vpadov. Za takšno izročilo se je navadno izkazalo, da korenini še v času pozne antike in zgodnjega srednjega veka. V tretji sklop (t.i. »mitološki Turki«) spadajo zgodbe, ki najverjetneje ne odražajo lokalnega historičnega procesa, temveč so »Turki« v njih bolj ko ne prikladni literarni liki.

3.1.1 Zgodovinski Turki

Za raziskovanje tega, kaj od turškega izročila se dejansko nanaša na Turke, je bilo potrebno po eni strani narediti poskus rekonstrukcije obrambnega sistema proti Turkom (tabori, signalne postaje), po drugi pa kartirati ostanke turškega napada (Slika 4).

Protiturške tabore omenja izročilo ob cerkvah na Gradišču pri Lukovici (1), Sv. Andreju pri Kraščah (7), Sv. Miklavžu na Vrhu sv. Miklavža (12) in sv. Valentinu na Limbarski gori (3). Poleg tega naj bi bili proti turški nevarnosti obzidani Šijanova domačija na Limbarski gori in Zamudova hiša v Veliki vasi. Tabor naj bi bil tudi pri Belem znamenju pri Vodica (2).

Z arhitekturnimi ostanki in konfiguracijo terena sta potrjena tabora pri cerkvi sv. Andreja in sv. Miklavža. Pri slednjem izročilo omenja tudi signalno postajo – ta je tudi edina od tukaj omenjenih, ki je potrjena z zgodovinskimi viri (Simoniti 1988, 187–188).

Slika 4. Zgodovinski Turki. Poln znak označuje ostanke obrambnega sistema (tabori, signalne postaje), prazen pa izročilo o turškem napadu ali o njihovi prisotnosti. Puščici kažeta, kje so Turki najverjetneje vpadli v Moravško dolino.

Figure 4. Historical Turks. Full shape: remains of the defence system against the Turks (fortified churches, locations of beacons). Empty shape: oral tradition about a Turkish attack or their presence. The arrows show the two directions where the Turks most likely entered Moravska dolina.

Kot kresišči se omenjata tudi Grmače (13) in Cicelj (11) v neposredni bližini Vrha sv. Miklavža.

Na Gradišču pri Lukovici ni sledov obzidja, je pa ohranjen utrjen samostojen zvonik, kar Fister (1975, 53) interpretira ne kot tabor, temveč kot utrjeno signalno postojanko, ki je sprejemala signal s Šmarne gore in ga predajala naprej v Črni graben. Gradišče pri Lukovici je kot signalna postaja omenjeno tudi v izročilu.

Prav tako kot signalno postajo izročilo omenja Limbarsko goro, kjer se je tudi ohranil toponim Varda severno od cerkve. Izročilo o protiturškem taboru okoli cerkve na Limbarski gori pa ni smiselno, saj je bila cerkev zgrajena šele okrog leta 1667. Izročilo na

Limbarski gori sicer omenja dve signalni postaji: poleg te pri (kasnejši) cerkvi, naj bi kurili grmade tudi na hribu Žemberk (4) nad zaselkom Šija na Limbarski gori.

Kot izročilo o protiturškem taboru lahko jemljemo tudi zgodbo o napadu Turkov na cerkev v Križevski vasi (10), kamor so se pred Turki zatekli prebivalci vasi. Arheološki podatki o srednjeveški cerkvi pa kažejo, da je imela obzidje.

Pri Belem znamenju pri Vodicach je teren popolnoma neprimeren za tabor, manjka tudi kakršnikoli arhitekturni ostanki, tako da je tukaj sama ideja tabora najverjetneje naknadno prilepljena na starejše izročilo o zmagi nad Turki na tem mestu. O domnevem obzidju proti Turkom v Šiji in Veliki vasi težko rečemo kaj določenega.

Domačini so se pred Turki skrivali tudi v jame, ki pa so naravna danost in so gotovo prišle prav tudi v drugih zgodovinskih obdobjih proti drugim sovražnikom.

Bitke s Turki in turške napade izročilo pogosto omenja. Da so Turki te kraje tudi dejansko napadli, je glede na že opisano situacijo v Križevski vasi – pa tudi glede na pogostnost izročila o njih – nadvse verjetno.

Najverjetneje je, da so Turki v Moravško dolino dostopili iz dveh smeri. Prva je mimo Goričice (6), kjer se Moravska dolina odpira proti zahodu in kjer vodi cesta vanjo še danes (v okolici Goričice je tudi pogosto izročilo, kako so tam Turki taborili). Drugi prehod so Grmače, ki so najlažji prelaz s savske strani na moravško (nanj se tudi nanaša zgodba o turškem poveljniku, ki se je tu ustavil in modroval, kako morajo Turki samo še enkrat priti, pa bo Carigrad dobil zlato streho).

Izročilo o napadu Turkov se navezuje tudi na Limbarski grad (5), Tovorov grad pri Trojici (9), Stegne (8), Dešen (14) in Štance Laze (15).

Če ne upoštevamo jam, ki so naravna danost, se ostanki obrambnega sistema pred Turki (tabori, signalne postaje) in izročilo o njem koncentrirajo na štirih mestih: Gradišče pri Lukovici, Sv. Andrej pri Krascah, Limbarska gora in okolica sv. Miklavža. Kar pa se tiče samega napada Turkov, je izročilo o njem najpogostejše ravno na zahodnem koncu Moravske doline – v okolici Goričice in na obeh straneh Grmač. Enako se na tej sliki kaže tudi za Gradišče pri Lukovici in okolico Limbarske gore, vendar pa je pri teh dveh primerih, kot bom pokazala v nadaljevanju, situacija precej bolj zapletena.

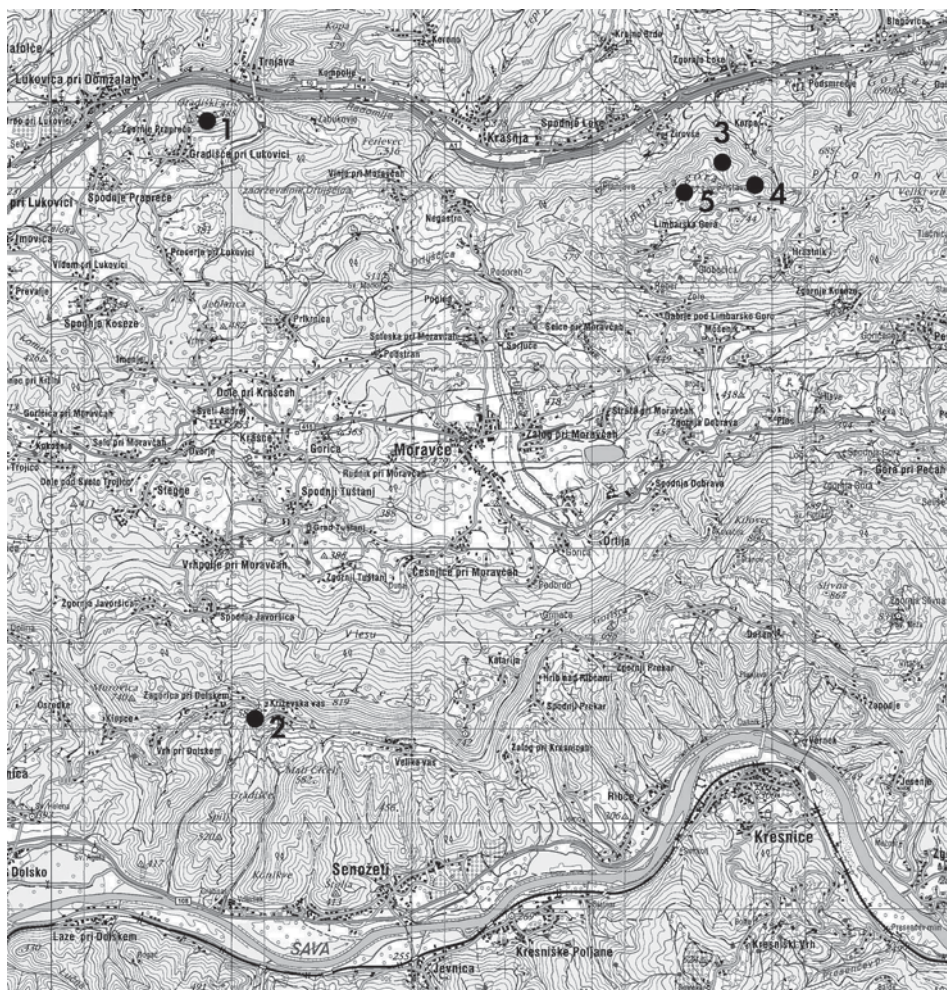
3.1.2 Starejši dogodki v turški preobleki

Ponekod pa lahko v izročilu o Turkih prepoznamo odraz starejših dogodkov (Slika 5).

Pokazali smo, da je izročilo o protiturškem taboru na Gradišču pri Lukovici (1) najverjetneje vezano na signalno postajo, ki je kasneje v ljudskem spominu postala tabor. Toda stvari niso tako preproste. Različica zgodbe pravi, da so Turki razdejali grad, cerkev pa so zgradili šele mnogo kasneje. Na mestu cerkvenega zvonika pa je po izročilu stal še starejši utrjen stolp z obzidjem, za katerega so se prebivalci zatekli pred Turki.

Iz zgodbe lahko izluščimo celo tri različne časovne plasti izročila: prvotni obrambni tabor, grad in cerkev. Glavni značilnosti pa sta prisotnost utrdbe, še preden je bila na tem mestu zgrajena cerkev in sovražniki, ki se jih omenja v zvezi s to starejšo, predcerkveno fazo.

Ob upoštevanju arheoloških najdb z Gradišča, datiranih v čas pozne antike (Frelj 1987, 200–202, sl. 11), vemo, da je na mestu kasnejše cerkve sv. Marjete zares stala utrdba. Mešanje turških izročil s starejšimi pa se še bolj očitno pokaže pri zgodbi o grobu turškega poveljnika, ki naj bi bil pokopan na gradiškem griču. Ta grob v eni različici pripada tur-

Slika 5. Kraji, kjer turško izročilo nakazuje starejše dogodke.

Figure 5. Places where »Turkish« oral tradition indicates older events.

škemu, v drugi pa ajdovskemu poveljniku. Zgodba pravi, da je bil sposoben in "dober za vojake". Težko je verjeti, da bi se spomin na turškega poveljnika ohranil v taki obliki, zato je mnogo verjetnejša razlaga, da je šlo za "ajdovskega" branilca utrdbe, o katerega grobu se je vedenje ohranilo in se po stoletjih spojilo z izročilom o Turkih.

Tukaj bi še enkrat spomnila na situacijo v Križevski vasi (2), kjer izročilo pravi, da naj bi bili okrog cerkve pokopani Turki. Po analogiji s turškim/ajdovskim grobom na Gradišču, ne gre popolnoma izključiti možnosti, da bi v tem segmentu izročila tudi v Križevski vasi Turki lahko pomenili ajde, in da se je izročilo o turških pokopih okrog cerkve prvotno nanašalo na še starejše pokope, ki bi bili povezani s prvo, zgodnjekrščansko cerkvijo. S takšno situacijo se dejansko srečamo denimo na zgodnesrednjeveškem grobišču Žale pri Zasipu, kjer je obstajalo izročilo o Turkih, pokopanih na mestu zgodnesrednjeveškega grobišča (Knific, Pleterski 1993, 242).

Na Gradišču pri Lukovici se omenja tudi majhna kapelica, ki je pripadala gradu, tam, kjer danes stoji cerkev sv. Marjete. Lahko, da je šlo za zgodnejšo predhodnico srednjeveške cerkve, lahko pa bi svojo cerkev imela že poznoantična postojanka.

Skupaj z arheološkimi dejstvi – poznoantične najdbe – in nadvse zgovornim prekrivanjem ajdovskega/turškega groba – lahko zaključimo, da se izročilo o utrdbi oziroma gradu na tem mestu nanaša na poznoantično oziroma zgodnjerednjeveško obdobje. “Turki”, ki so utrdbo požgali, pa so morali biti eni izmed preštevilnih napadalcev, ki so se preko Trojan in skozi Črni graben valili proti zahodu.

Še zagonetnejša je zgodba o Turkih na starem Limbarskem gradu. Srednjeveški Limbarski grad oziroma kar je od njega ostalo – in tega ni prav dosti – leži na severnih pobočjih Limbarske gore (3), ki se strmo spuščajo v dolino Črni graben. Turki naj bi ga zavzeli, a šele, ko so vanj streljali skozi Votli kamen (4). Po tem dogodku so se prebivalci gradu preselili na vrh Limbarske gore (5).

Tukaj se ponovno srečamo z več časovnimi plastmi izročila:

1.) Grad zavzamejo Turki.

2.) Posledica tega je, da se prebivalci preselijo na Limbarsko goro.

Iz zgodovine vemo, da na vrhu Limbarske gore grad ni stal. Kaj je bilo potem na Limbarski gori? Zdi se, da izročilo nakazuje starejšo naselbino, v katero so se preselili prebivalci “Limbarskega gradu”. Limbarski grad se v ljudski zavesti močneje navezuje na Korpe v Črnem grabnu kot pa na moravško stran (imenovan je tudi Korparjev grad). V teh krajih je izpričana močna rimska prisotnost: tu je vodila cesta proti Atransu, ki jo potrjujejo najdbe v Lukovici, Šentvidu in na Prevojah; v Blagovici pa je bilo na ledini, imenovani Ajdovski britof, odkrito rimsko grobišče iz časa 1. do 4. stol. (Zupančič 1979, 278–281). Ponuja se torej hipoteza, da se je v pozni antiki, po uničenju naselbine v dolini Črnega grabna, poselitev prestavila višje na Limbarsko goro. V to hipotezo se zdaj lepo vklaplja tudi izročilo, da je bilo prvotno pokopališče okoli cerkve na Limbarski gori in da so šele kasneje začeli nositi mrličje v Moravče.

V tej luči postanejo tako Turki, ki so s pomočjo Votlega kamna porušili Limbarski grad, kot tudi protiturški tabor na Limbarski gori, jasneje razumljivejši kot starejše izročilo v turški preobleki.

3.1.3 Mitski »Turki«

Na obravnavanem območju se pogosto srečamo tudi z zgodbo o zakladu, ki naj bi ga zakopali Turki (Slika 6). Čeprav se te zgodbe po eni strani dotikajo tega, da se je v zavesti ohranilo nekaj o stvareh z vrednostjo, ki so jih v preteklosti zakopavali, oziroma o krajih s posebnim pomenom (v eni od različic namesto Turkov nastopajo Rimljani), so z drugo nogo precej bolj trdno zasidrane v pravljlični, mitološki sferi.

Glavni elementi, ki te zgodbe smiselno uvrščajo v isto kategorijo, so:

– Turki prinesejo in zakopljejo zaklad.

– Prerokovano je, da bo ta zaklad našel otrok, ki ga bodo zibali v zibelki iz smreke, ki bo zrastle na tem mestu, kot najditelja zaklada sta omenjena tudi dvojčka.

– Zaklad se dostikrat obnaša kot zakladi na splošno (“gori”, poseben postopek izkopavanja, sicer se pogrezne).

Elementi zgodbe turški zaklad povezujejo s tipološko podobnimi zgodbami s tega območja, ki pa Turkov ne omenjajo. Turki seveda niso imeli prav nobenega pametnega

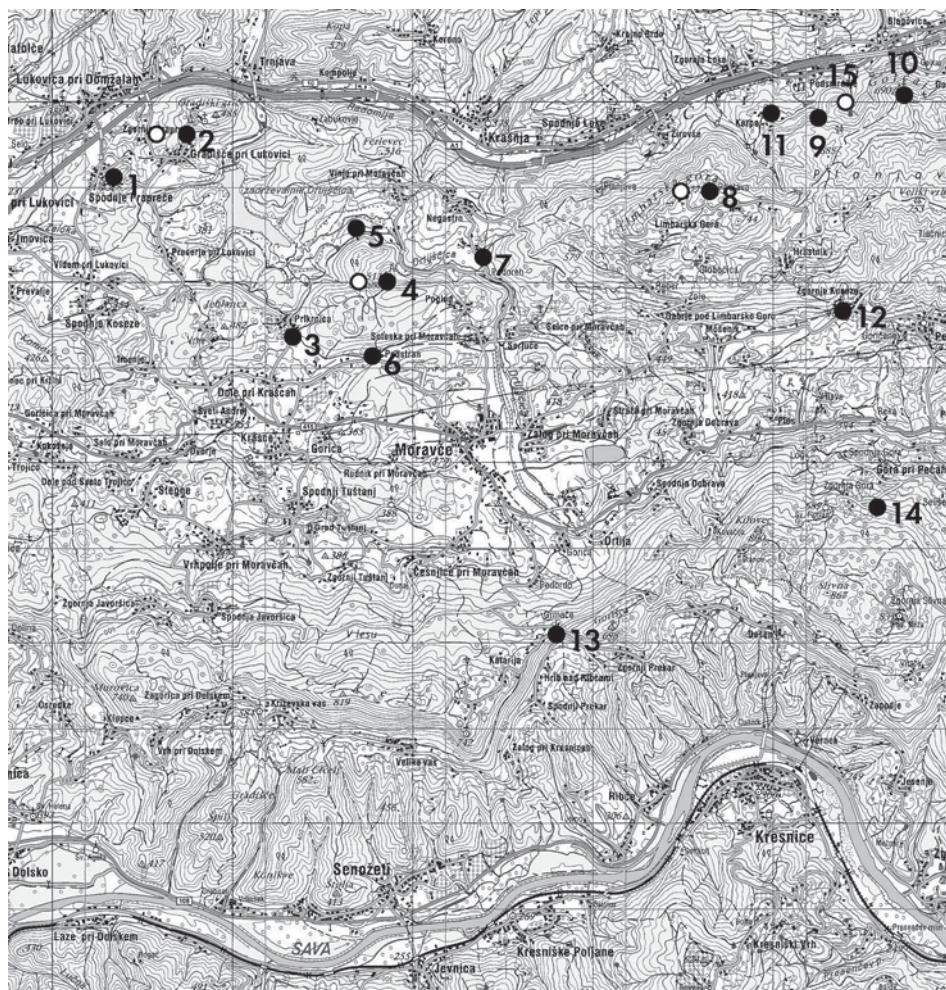

Slika 6: Kraji, kjer se omenja s Turki povezan zaklad. 1 Gradišče pri Lukovici, 2 Žemberk nad Šijo, 3 Vrh sv. Miklavža, 4 Cicelj, 5 Hribce, 6 Vrhe. Na Vrheh namesto Turkov nastopajo Rimljani.

Figure 6: Treasures, connected with the Turks. 1 Gradišče pri Lukovici, 2 Žemberk nad Šijo, 3 Vrh sv. Miklavža, 4 Cicelj, 5 Hribce, 6 Vrhe. At Vrhe, the protagonists of the story are the Romans rather than the Turks.

razloga, da bi med roparskimi pohodi plen zakopali sredi tujega ozemlja. Turki, ki se pojavljajo v teh zgodbah, nimajo nič skupnega z zgodovinskimi Turki, pojavljajo se bolj kot eksotičen dodatek zgodbam o zakladu.

Verjetno je na podoben način postala Turkinja graščakinja z gradu v Zalogu pri Moravčah. Ta naj bi dojila svojega očeta, ki ga je njen mož zadrževal v ječi, in ga tako rešila smrti od lakote, nazadnje pa ga je še rešila s premeteno uganko. Skorajda enako zgodbo navaja Kelemina (1997, 259), le da v njegovi različici ni ne duha ne sluha o tem, da bi bila protagonistka Turkinja.

Slika 7. Izročilo o ajdih (poln lik), pozna antika (prazen lik).

Figure 7. Oral tradition about the Ajdi (full shape) and Late Roman settlement (empty shape).

3.2 Ajdi

Izročilo o ajdih se navadno nanaša na predslovansko staroselsko prebivalstvo, zato mu gre pri raziskavah zgodnesrednjeveškega obdobja še prav posebna pozornost. Na obravnavanem območju se ajdi pojavljajo kar na dvanajstih mestih (Slika 7).

kraj	izročilo
Spodnje Prapreče (1)	Ajdovske deklice so gradile cerkev v Praprečah, v Praprečah je bila ajdovska fara, šele kasneje spremenjena v katoliško cerkev.

Gradišče pri Lukovici (2)	Grob ajdovskega poveljnika.
Prikrnica (3), sv. Mohor (4)	Ajdovske deklice so prenesle cerkev iz Prikrnice na Vrh sv. Mohorja.
Rožek (5)	Ajdi so živeli na Rožeku.
Podstran (6)	Ajdovsko grobišče severno nad vasjo.
Podoreh (7)	Ajdovska deklica je stala v Podorehu in prala perilo v Savi.
Sv. Valentin, Limbarska gora (8)	Ajdovske deklice so pomagale zidati cerkev na Limbarski gori.
Kamerca (9)	Divja deklica je živela v jami Kamerce in pomagala kmetu Korparju.
Golčaj (10), Korpe (11)	Ajdovska deklica iz Korp je prinesla zlato za zvon na Golčaju.
Zgornje Koseze (12)	Ajdovske deklice so pomagale zidati cerkev v Zgornjih Kosezah.
Grmače (13)	Ajdovska deklica je stala z eno nogo na Grmačah in z drugo na Jančah in prala v Savi.
Dolina (14)	Doj mož je živel nad Dolino, kmet ga je ukanił.

Pokazali smo že, da gre pri »protiturškem taboru« na Limbarski gori najverjetneje za nekaj starejšega, to domnevo pa še dodatno podkrepi zgodba o ajdovskih deklicah, ki so pomagale zidati cerkev na tem mestu. Glede na to, da je cerkev šele iz 17. stoletja, je moralo biti izročilo o ajdih na Limbarski gori prisotno že prej in ne vezano na cerkev.

Ajdovske deklice so pomagale zidati tudi cerkev v Zgornjih Kosezah, ki je prvič omenjena sicer šele 1526, a na njeno večjo starost kaže patrocinijsv. Štefan, pa tudi samo ime vasi.

Skupaj z zgodbama o ajdovski deklici iz Korp, ki je prinesla predpasnik zlata za zvon na Golčaju, in zgodbo o divji deklici iz Kamerce nad Korpami se tu – okrog Limbarske gore – izkaže koncentracija izročila o Ajdih. Pomenljivo je, da se izročilo pojavlja okrog Gradišča nad Podsmrečjem (Slika 7, 15), ki je arheološko izpričana poznoantična višinska postojanka (Dular 1981, Sagadin 1987a, 275), in pa seveda Limbarske gore, na kateri lahko s precejšnjo gotovostjo poznoantično višinsko postojanko predvidevamo.

Drugo mesto, kjer srečamo večjo koncentracijo izročila o ajdih, je Mohorjev hrib in njegova neposredna okolica. Že Globočnik (1889, priloga) navaja Mohorjev hrib kot rimsko najdišče, kasneje pa so bile v vasi Podstran v neposredni bližini odkrite še očitno rimske oz. poznorimske najdbe – sarkofag, lonec z novci (Domoljub 1906, 87). Skupaj s pomenljivim izročilom o ajdovskem in rimskem grobišču severno od vasi, vse kaže, da lahko tudi pri Mohorjevem hribu računamo s poznoantično višinsko postojanko.

V Spodnjih Praprečah je po izročilu nekoč stal grad. Graščaki so zgradili cerkev sv. Luka v Praprečah, pomagale pa so jo zidati tudi ajdovske deklice. Še enkrat se tako pokaže časovna plastovitost izročila: grad naj bi bil po njem starejši od cerkve. Pa tudi cerkev mora imeti stare korenine, gotovo starejše od sedanje, datirane v čas okrog 1520, glede na izročilo o tem, da je bila tu prvotno ajdovska cerkev, ki je šele kasneje postala katoliška, in na zgodbo, da so jo zidale ajdovske deklice. (Zelo podobno izročilo o gradu v Spodnjih

Praprečah je izročilo o gradu v Moravčah, ki naj bi stal na mestu sedanje moravške cerkve sv. Martina. Ta je bila postavljena v 10./11. stol., torej mora biti izročilo o »gradu« na tem mestu še zgodnesrednjeveškega izvora.)

Leta 1991 so pri zaščitnih izkopavanjih na nizki terasi na levem bregu Radomlje odkrili rimsko vilo, ki jo najdbe (lončenina) uvrščajo v 2. polovico 1. in 1. polovico 2. stoletja (Sagadin 1992, 302 in 1995, 17–18, T.3: 2–11, T.4 1–3). Ob upoštevanju rimskih najdb iz Prapreč, se ni težko odločiti, kdo so bili ti Ajdi – izročilo o prapreškem gradu se tako bržkone nanaša na rimsko naselitev.

Izročilo tudi govori, da je prapreški graščak postavil cerkve v Praprečah, na Gradišču pri Lukovici in na Krtini. Rimski prebivalci Prapreč se zares zdijo najverjetnejši graditelji poznoantične višinske postojanke na Gradišču pri Lukovici.

Zgodbe o ajdovskih deklicah, ki pomagajo zidati cerkve, se na obravnavanem prostoru pojavijo trikrat in kažejo na krščanske Ajde – staroselsko prebivalstvo – kot tiste, ki so sodelovali pri širjenju krščanstva.

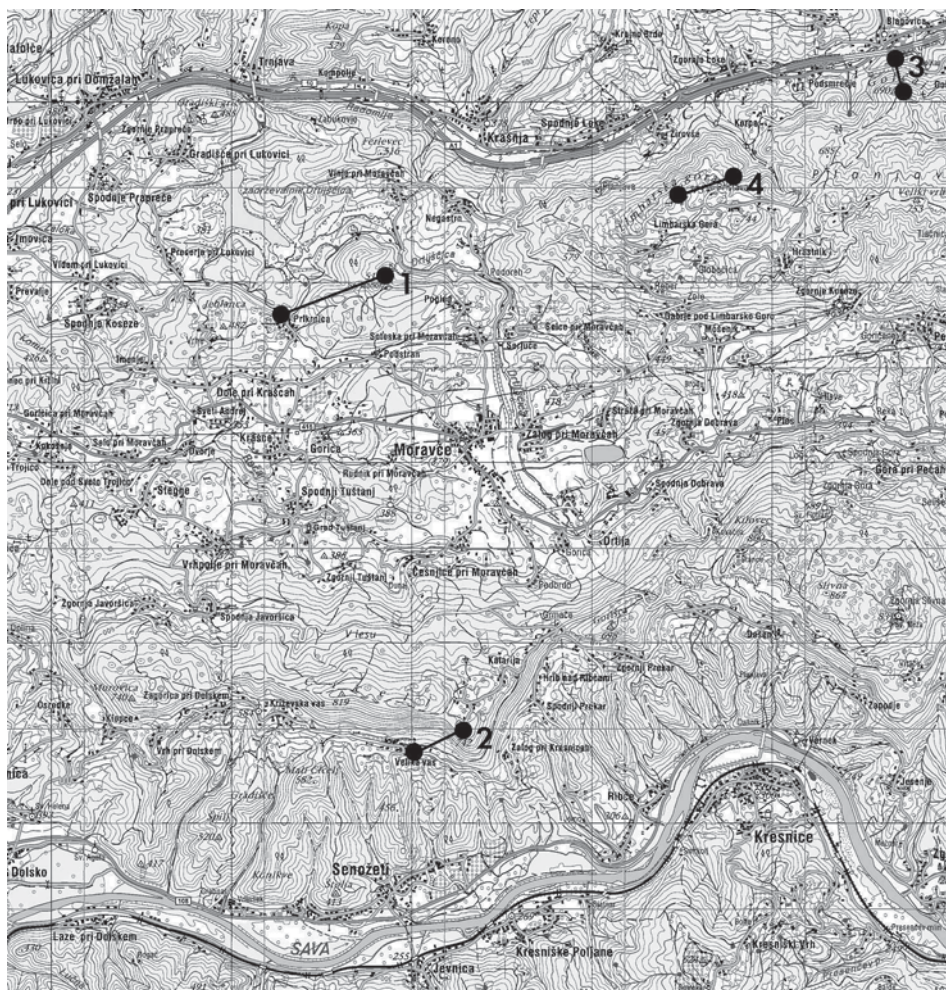
Zgodba o divjem možu iz Doline se v številnih različicah pojavlja v Črnem Grabnu (Stražar 1985, 200–201), a se ne navezuje na moravško Dolino, temveč na Doline pri Trojanah, zato se mi v tej luči zdi precej verjetneje, da se je zaradi podobnega imena "preslikala" na Dolino v Moravški dolini. Izvirno različico bi morali glede na to, kako močnejša je prisotnost tega izročila v Črnem Grabnu, iskati tam. Na tem mestu bi omenila še zanimivo podrobnost. Divji mož se je v eni od različic preselil v Kamniške planine, s kamniškega konca (Palovče) pa so tudi ajdovske deklice, ki so gradile prapreško cerkev, v predpasnikih nosile kamenje. Z Velike planine poznamo izročilo o divjih možeh in toponime Dovja griča, Dovji grobi in Dovja raven (Cevc T. 1967, 73–74). Na bližnji planini Dolga njiva je bila odkrita poznoantična stavba (Horvat 2002, 198). V neposredni bližini Palovč pa poznamo vasi Malo in Veliko Lašno. Kaže, da je bil hriboviti svet okrog Kamnika prostor, kamor so se umikali staroselci tudi s širšega področja.

Sklenemo lahko, da se izročilo o ajdih koncentrira okrog najdišč, kjer so odkrili – ali z veliko verjetnostjo domnevamo – poznoantične arheološke ostanke: Gradišče pri Lukovici, Mohorjev hrib, Gradišče nad Podsmrečjem ter Limbarska gora (Slika 7).

3.3 Izročilo o prestavljanju cerkva

Kar trikrat se na obravnavanem območju srečamo s praktično identično zgodbo, ki govori o tem, kako se je cerkev na čudežen način prestavila iz doline na vrh hriba (Slika 8). To naj bi se zgodilo s cerkvijo sv. Mohorja in Fortunata na hribu Mohorju (1), s sv. Miklavžem na Vrhu sv. Miklavža (2) in s cerkvijo sv. Neže na Golčaju (3). Spodnja razpredelnica prikazuje glavne elemente vsake posamezne zgodbe.

	Sv. Mohor (1)	Vrh sv. Miklavža (2)	Golčaj (3)
prestavitev	iz doline (Prikrnica) na hrib	iz doline oz. pobočja (Velika vas) na hrib	iz doline na hrib
kdo	angeli, ajdovske deklice	voli	nedefiniran čudežen način angeli

Slika 8. Izročilo o premikih cerkva in gradu.

Figure 8. Churches and castle that moved to the top of a hill according to the tradition.

zakaj	ker so se vanjo zaletavali z vozovi, ker so jo krave lizale, ker sta se kmeta prepirala, na čigavem svetu stoji	ne poda razloga	ker se je tja zatekala živina, ker so se ženske nedostojno vedle
-------	---	-----------------	---

Kot vidimo, gre v vseh primerih za različico istega dogajanja. Cerkev se je na čudežen način prestavila z lokacije A na lokacijo B. Kot razlog je navadno navedeno nespoštljivo vedenje do cerkve.

Omenjeni kraji niso oddaljeni drug od drugega, zato je težko verjetno, da bi zgodbe z elementi, ki se pojavljajo pri vseh, nastale neodvisno druga od druge. Morda je najprej

nastala ena zgodba, ki se je potem preslikala na druge lokacije, kjer se je zgodil podoben proces. Za kakšen proces je pri tem šlo, nam pomagajo osvetliti značilne lastnosti vseh teh treh primerov.

Kot je bilo že omenjeno, gre pri Mohorjevem hribu za precej verjetno poznoantično višinsko postojanko, ob vznožju hriba pa je izpričana rimska poselitev. Podobno velja za Golčaj nad Blagovico: tudi tu je bila v dolini, tam, od koder naj bi se cerkev preselila, poselitev prisotna v rimskem času, s sosednjega Gradišča nad Podsmrečjem pa poznamo poznoantično lončenino. Da je gradnja golčajske cerkve morda povezana s staroselci, morda kaže že omenjena pripovedka o ajdovski deklici, ki je prinesla predpasnik zlata za zvon na Golčaju. Sama cerkev ima romanske korenine in je bila sezidana najkasneje v 12. ali 13. stoletju, intenzivna plast oglja ob severni strani, ki so jo odkrile arheološke raziskave, pa nakazuje morebitno še starejšo leseno cerkev (Pečnik 2004, 97).

Pri cerkvi sv. Miklavža, ki se je po legendi na vrh hriba prestavila iz Velike vasi, je rimska poselitev dokazana v kilometer oddaljeni Križevski vasi. Velika vas naj bi po izročilu nekoč imela ne samo svojo cerkev (to glede na bližino Križevske vasi sicer ni verjetno), ampak tudi grad. Vrh sv. Miklavža pa izročilo omenja kot poganski tempelj, okrog cerkve pa naj bi bili pokopani Turki, katerih kosti so domačini tam večkrat našli. Pokopališča sicer okrog cerkve sv. Miklavža ni bilo. Tu je na mestu primerjava s »Turki«, pokopanimi na zgodnj srednjeveškem grobišču v Križevski vasi, in s turško-ajdovskim grobom z Gradišča pri Lukovici, toda zadnje besede pri tem, kdo je v resnici pokopan na Vrhu sv. Miklavža, brez arheoloških dokazov ne moremo podati.

Glede na skupne lastnosti teh treh različnih primerov lahko zaključimo, da je najverjetnejši proces, ki ga zgodba o preselitvi cerkve odraža, poznoantični premik poselitve iz doline v višinsko postojanko.

Izročilo o selitvi cerkva je v svojem bistvu zelo podobno tudi že omenjeni zgodbi, da so se prebivalci Limbarskega gradu, ko so tega Turki porušili, preselili na vrh Limbarske gore (Slika 8, 4). V obeh primerih lahko tako vidimo odraz istega procesa – naselbinskega premika.

Opozoriti velja, da gre pri tovrstnih zgodbah o premiku cerkve lahko tudi za kaj drugega kot preselitev v poznoantično višinsko postojanko. Z zelo podobnim primerom se srečamo v zvezi s cerkvijo sv. Mohorja in Fortunata v Podzidu pri Trojanah (Stražar 1985, 221), kjer pa se cerkev preseli s hriba v dolino, torej je treba tu iskati druge možnosti.

3.4 Mitski kraji

3.4.1 Gradiški hrib in Rožek, zgodba o zmaju in jezeru

Izročilo pravi, da je med Gradiščem pri Lukovici in gradom Rožek nekoč ležalo jezero. Gradiški in rožeški graščaki, ki so si bili v sorodu, so se po njem s čolni obiskovali.

Vendar pa rožeški grad in Gradišče časovno ne sodita v isto obdobje. Rožek je srednjeveški grad, "grad" na Gradišču pri Lukovici pa je, kot smo pokazali prej, moral pripadati zgodnejšemu obdobju. Vendar pa izročilo govori o ajdih, ki naj bi nekoč prebivali na Rožeku. Skupaj z povezavo z Gradiščem v njegovi "grajski" fazi, vse skupaj postane precej jasen indic, da moramo tudi pri Rožeku oziroma v njegovi bližnji okolici računati s poselitvijo, starejšo od srednjeveškega gradu.

V jezeru je po legendi živel zmaj, ki je delal škodo okoliškim kmetom in ki ga je nazadnje z ukano ubil tuj berač in tako pred zmajem rešil hčer gradiškega graščaka. Da ta zgodba predstavlja organizacijo svete krajine, sta pokazala Štular in Hrovatin (2002, 47–50). Gradiški graščak predstavlja nebesno božanstvo – Peruna, zmaj pa njegov antipod – Velesa, medtem ko graščakova hči predstavlja žensko božanstvo, povezano z vodo (Pleterski 1996, 181). Perunu pripada nebesna sfera (vrh Gradiškega hriba) in ženski boginji voda. V zvezi z zmajem pa zbudi pozornost toponim Rožek, saj tovrstna imena označujejo mesta, povezana s htonskim božanstvom (Pleterski 2006, 50).

Kako je prišlo do konca jezera? V zgodbah o jezeru in zmaju je dostikrat zmaj tisti, ki povzroči razlitje jezera (prim. Hrovatin 2007, 110). Dostikrat pa jez prekopljejo mitični predniki. V našem primeru se omenja, da so jez prekopali predniki, ki pa tukaj niso mitizirani.

Z Rožekom je povezana tudi zgodba o graščakinji Evi Barbari, ki jo prvi navaja Valvasor. Na skrivaj se je poročila proti očetovi volji, njen mož pa se je kmalu po poroki ubil. V ljudskem izročilu pa se je ohranilo še več zgodb o graščakinji Rožeka, ki se v drugih različicah imenuje Liza. Valvasorjeva pripoved se vsaj deloma gotovo nanaša na resnično zgodovinsko osebo, saj je Eva Barbara, zares živela. Zanimivo je, da je bilo njeni sestri ime Elizabeta, ki je morda dala ime Lizi iz izročila. Precej verjetno se zdi, da Valvasorjeva zgodba bolj ali manj odseva resničen zgodovinski dogodek, saj tudi časovno pisec ni bil tako oddaljen – Eva Barbara se je rodila leta 1602 (Lavrič 2004, 108).

Toda po drugi strani je z Rožekom povezanega precej več izročila o deklci s tega gradu in te zgodbe nimajo nič več skupnega z nesrečno ljubeznijo Eve Barbare. Po eni različici so jo ravbarski vitezi ugrabili in pripeljali na grad. Po drugi Lizo ubijejo pri studencu. V tretji različici pa je pokopana in potem jo rešitelj izkoplje. Morda se povezuje med Gradiščem in Rožekom kaže tudi na ta način in so te zgodbe drugi obraz mitološke graščakove hčere, ki je bila prvotno vezana na Gradišče, tukaj pa jo srečamo pri Rožeku.

3.4.2 Limbarska gora

Pod Limbarsko goro naj bi bilo jezero, gora pa stoji na njem na treh kamnih. V slovenskem izročilu poznamo več gora, ki so votle in napolnjene z vodo, kar se ujema z predstavo o svetovni gori, ki napaja vse štiri strani sveta (Šmitek 1998, 49).

Analogija za tri kamne, na katerih gora stoji, se ponuja v izročilu o tročanu, o katerem je pisal Medvešček (2006, 55). V cerkljanski in tolminski tradiciji se je ohranilo, da so nekdaj ob postavitvi domačije uporabili tri posebne kamne. Dva so vzdali v poslopja, tretji pa je bil varuh ali binkel. Poznal ga je le gospodar, ki je to vedenje zaupal samo svojemu nasledniku. Če so ga vede ali nevede odstranili, je kmetija propadla. Vsak izmed kamnov je bil v znamenju enega elementa: ognja, vode ali zemlje. V tročanu pa niso samo gradili kmetij z vsemi poslopji, temveč so ta pravila upoštevali tudi pri sajenju dreves v sadovnjaku in razporejanju poljščin na njivah. Tročan je lahko obstajal tudi v večjem merilu: sestavljale so ga gore Porezen, Otavnik in Robija. Podoben primer velikega tročana je opisal Pleterski (2006, 53).

Tukaj se s podobnim izročilom srečamo v drugačni obliki: trije kamni predstavljajo temelj, na katerem stoji gora. Gora je tesno povezana z vodo: trije kamni stojijo v jezeru, poleg tega z Limbarske gore teče zdravilna voda. Ob tem velja spomniti, da je bil sv. Valentin, ki mu je vrh Limbarske gore postavljena cerkev, zavetnik za zdravje. Očitno je tradicija o zdravilnih lastnostih Limbarske gore starejša od same cerkve. Najbolj zdravilen stude-

Slika 9. Votli kamen na Limbarski gori.
Figure 9. »The hollow stone« at Limbarska gora.

nec je bil Na koritih, ki je stal nedaleč od starega Limbarskega gradu, njegova voda pa je bila zdravilna, ker so jo pili menihi iz sosednjega (popolnoma legendarnega) samostana.

Kot analogija za jezero pod goro se ponuja zgodba iz bližnje Rače, pod katero naj bi bilo po ljudskem mnenju veliko jezero (Stražar 1996, 165). Rača leži ob vznožju hribov, tam kjer se svet začne vzpenjati proti Sv. Trojici, in Ciclju, tako da gre tudi tu v bistvu za jezero pod goro – in to še celo pod »Sveto goro«, kot se področje od Koprivnika do Vrha sv. Miklavža nekajkrat imenuje v srednjeveških virih (Kos 1974, 152).

Na pobočjih Limbarske gore, tam kjer se odcepi pot proti Golčaju, pa stoji Votli kamen. K njemu so predvsem dekleta hodila in izvajala obrede, da bi se poročila. Videti je, da je bil limbarski Votli kamen manj mogočna različica tistega, o katerem viri poročajo, da je stal na Vrhu (Šenturška gora, Ulrichsberg) na Koroškem (Kahl 2002, 246–247). Šlo je za skalni sklad z izrazito razpoko, ki so ji pripisovali zdravilno moč in častili še v 16. stol. Kahl vidi v tem ostanek opuščene predkrščanskega kulta. Nekaj takega moremo videti tudi v limbarskem votlem kamnu. Za razliko od koroškega je votli kamen z Limbarske gore preživel skorajda do današnjih dni, saj je pod udarci macole padel šele v 2. polovici 20. stoletja, vzrok pa je bil prav v tem, da je lastnika zemljišča motilo kamenje, ki so ga ljudje metali skozenj – torej njegova funkcionalnost.

Čeprav naj bi obred metanja kamnov skozi odprtino votlega kamna prinesel predvsem srečo v ljubezni, zgodba o Turkih, ki so edino s streljanjem skozenj lahko uničili Limbarski grad, kaže na njegovo – morda starejšo – širšo funkcijo.

4. Sklep

Ta razprava pomeni začetek rekonstrukcije zgodnj srednjeveškega grobišča v Križevski vasi, hkrati pa tudi zastavi problematiko možne zgodnj srednjeveške lesene predhodnice izkopane srednjeveške cerkve.

Analiza nadvse bogatega izročila o Turkih je pokazala, da Turke iz izročila lahko umestimo v vsaj tri kategorije: lahko pomenijo prave, zgodovinske Turke; lahko se nanašajo na historične dogodke in procese, starejše od turških časov; včasih pa se »turškost« pripiše tudi čisto mitskim in nezgodovinskim osebam ali dogodkom. Te tri kategorije se med seboj prepletajo in včasih je težko določiti, kaj se v izročilu zares skriva. Najbolj pomembna za arheologijo je druga kategorija: starejši dogodki, ki jih izročilo kaže za povezane s Turki.

Po drugi strani se starejši dogodki ne skrivajo samo v turški preobleki, temveč tudi v zgodbah o premiku cerkve oziroma gradu. Poskusila sem pokazati, da se za tovrstnim izročilom kaže naselbinski premik iz poznoantičnega oziroma zgodnj srednjeveškega obdobja.

Na mestih, kjer do tega premika pride, so bili najdene ali pa se predvidevajo poznoantične arheološke najdbe, poleg tega pa se okrog njih koncentrira izročilo o ajdih (ki pa se lahko včasih pojavijo tudi kot Turki). Kaj se je s temi ajdi zgodilo kasneje, nam lahko nekoliko osvetli izročilo, ki nakazuje njihov umik proti Kamniškim planinam.

Po drugi strani moremo v naselitvi pričakovati vsaj neko mero kontinuitete. Ta se zaenkrat najočitneje kaže v Križevski vasi, kjer se kontinuiteta kulturnega mesta vleče že vse od rimske dobe. Kontinuiteto drugačnega kulturnega mesta pa predstavlja tudi votli kamen.

Izkazalo se je, da se tudi izročilo o gradovih dostikrat nanaša še na zgodnj srednjeveško fazo (Moravče, Prapreče, Gradišče pri Lukovici).

Gotovo tudi ni naključje, da se večina najdišč, ki so se izkazala za najbolj izpovedna, nahaja na hribih, ki Moravško dolino omejujejo na severni in južni strani. Poleg boljše varnosti so ta mesta omogočala nadzor pomembnih prometnih povezav skozi Črni graben in dolino reke Save.

Kot smo videli, lahko iz izročila ob pomoči arheologije izluščimo več časovnih plasti, v njem pa se lahko kaže odraz tako zgodovinskih kot tudi mitskih dogajanj.

Literatura

- Bitenc, P. (ur.) – Knific, T. (ur.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Božič, D. 1995, *O zakladu poznorimskih novcev v Slatni pod Dobrčo in o zgodnjekršćanskih mozaikih v Lescah*. – Radovljiski zbornik, 38–57.
- Cevc, E. 1960, *Poznoantični mozaik iz Tuhinjske doline*. – Kamniški zbornik VI, 35–48.
- Cevc, T. 1967, *Nastanek in razvoj pastirskega stanu na Veliki planini nad Kamnikom*. – Kamniški zbornik XI, 47–86.
- Djurić, B. 1976, *Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije*. – Arheološki vestnik 27, 537–625.
- Domoljub (avtor neznan) 1906, *Moravče. Nova znamenitost zgodovine*. – Domoljub 6, 87.

- Dular, J. 1981, Top. zapisnik. November 1981. – ARKAS: Arheološki kataster Slovenije. <http://arkas.zrc-sazu.si/>
- Fister, P. 1975, Arhitektura slovenskih protiturških taborov. Slovenska matica, Ljubljana.
- Freljih, M. 1987, Gradišče pri Lukovici. – Varstvo spomenikov 27, 200–203.
- Gabrovec, S. 1954, Poročilo o slučajnih najdbah v Sloveniji. – Arheološki vestnik 5, 1, 132–153.
- Globočnik, A. 1889, Die Archäologische Karte von Krain. – Mittheilungen des Musealvereines für Krain, 263–264 (+ priloga), Laibach.
- Horvat, J. 2002, Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. – Kamniški zbornik XVI, 193–202.
- Hrovatin, I. M. 2007, Izročilo o jezeru in zmaju kot kozmogonski mit. – Studia Mythologica Slavica X, 105–115.
- Istenič, J. et. al. 2006, Stopinje v preteklost. Zakladi iz arheoloških zbirk Narodnega muzeja Slovenije. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Kahl, H. D. 2002, Der Staat der Karantanen. – Situla 39, supplementum. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Kelemina, J. 1997, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom. (Ponatis), Bilje.
- Knific, T. in Pleterski, A. 1993, Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu. – Arheološki Vestnik 44, 235–267.
- Koblar, A. 1895, Kranjske cerkvene dragocenosti. – Izvestja muzejskega društva za Kranjsko V, 149–159.
- Korošec, J. 1952, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. – Ljubljana.
- Korošec, P. 1979, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov. – Dela 1. razreda SAZU 22, Ljubljana.
- Kos, M. 1974, Gradivo za historično topografijo Slovenije. – Ljubljana.
- Lavrič, L. 2004, Odsev blišča moravških gradov. Moravče.
- Ložar, R. 1939–1940, Sv. Križ pri Moravčah. – Zbornik za umetnostno zgodovino 16, 104–107.
- Medvešček, P. 2006, Let v lunino senco, pripovedi o starih verovanjih. – Nova Gorica.
- Osredkar, M. 2008a, Moravska dolina v zgodnjem srednjem veku. Diplomsko delo. Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- Osredkar, M. 2008b, Katalog ljudskega izročila Moravske doline. Ljubljana 2008. – Zbirke ustnih izročil: http://www.zrc-sazu.si/iza/Si/Splet_publ/Moravska_dolina.html
- Pečnik, D. 2004, Obnova cerkve sv. Neže na Golčaju. – Zbornik občine Lukovica, Ljubljana, Lukovica, 95–99.
- Pleterski, A. 1983, Časovna izpovednost plastovitosti staroslovanskega grobišča Sedlo na Blejskem gradu. – Arheološki vestnik 33, 134–150.
- Pleterski, A. 1994, Ecclesia demonibus addicta. – Zgodovinski časopis 48, 297–306.
- Pleterski, A. 1996, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. – Zgodovinski časopis 50, 163–183.
- Pleterski, A. 2006, Poliški tročan. – Studia Mythologica Slavica IX, 41–58.
- Radešček, R. 1996, Slovenske legende 2. – Idrija.
- Sagadin, M. 1982, Zaščitno izkopavanje staroslovanskih grobov v lopi cerkve sv. Martina v Mostah pri Žirovnici. – Arheološki vestnik 33, 124–133.) (grob 14: 12, 13)

- Sagadin, M. 1987a, Greben nad Podsmrečjem pri Blagovici. – *Varstvo spomenikov* 29, 275.
- Sagadin, M. 1987b, Kranj – križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja. – *Katalogi in monografije* 24. Narodni muzej, Ljubljana.
- Sagadin, M. 1992, Spodnje Prapreče. – *Varstvo spomenikov* 34, 302.
- Simoniti, V. 1988, Obrambna organizacija pred turškimi napadi v slovenskih deželah v 16. stoletju. Doktorska disertacija. Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- Slapšak, B. 1977, Sv. Križ nad Dolskim. – *Varstvo spomenikov* 21, 297.
- Stražar, S. 1979, Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro. Moravče.
- Stražar, S. 1985, Črni graben. Od Prevoj do Trojan. Lukovica.
- Stražar, S. 1996, Župnija Dob skozi stoletja. Dob.
- Šašel A. in Šašel J. 1963, *Inscriptiones latinae que in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt.* – *Situla* 5. Narodni muzej, Ljubljana.
- Šmitek, Z. 1998, Kristalna gora. Mitološko izročilo Slovencev. Ljubljana.
- Štular B. in Hrovatin I. M. 2002, Slovene Pagan Sacred Landscape. – *Studia Mythologica Slavica* V, 43–68.
- Zupančič, M. 1979, Blagovica. – *Varstvo spomenikov* 22, 278–281.

The Turks, the Ajdi and Moving Churches
Early Medieval period in Moravska dolina according to archaeology and folk lore

Meta Osredkar

The article discusses Moravska dolina, a valley in Central Slovenia. The first part is dedicated to the village of Križevska vas, where a Roman mosaic, Early Medieval burials and remains of a Medieval church were discovered in the 1930s and 1950s. The mosaic belonged to a Late Roman church, while the burials suggest an Early Medieval necropolis at the same location and a possible Early Medieval predecessor of the later Medieval church. The destruction of the latter is, according to the oral tradition, connected with a Turkish attack. The article then focuses on the oral tradition from the entire Moravska dolina, with the emphasis on stories that can suggest Late Roman and Early Medieval events. This seems to be true for several stories about the Turks and their attacks. The Turks in stories can sometimes replace the Ajdi, mythological giants, that usually indicate the previous inhabitants of a territory. Stories about the Ajdi are concentrated around the sites where a Late Roman settlement was discovered. Another indicator of Late Roman settlement, or better, of its migration to the hilltops in the turbulent times of that period, are three very similar stories about the churches that moved from their previous location to the top of a hill.